

نقش سید جمال الدین اسدآبادی در بیداری مشرق زمین

فرحناز کریم نژاد علیشاهی | دبیر تاریخ، شهریار

اشاره

بدون تردید می‌توان سید جمال الدین را یکی از پایه‌گذاران نهضت‌های اسلامی معاصر دانست. او بود که بیدارسازی را در کشورهای اسلامی آغاز کرد. باید بدانیم که او درد جامعه اسلامی را چه چیزی تشخیص داده و راه چاره را در چه چیزی دانسته و چه راه‌هایی برای وصول به هدف‌های اصلاحی خود انتخاب کرد. او سعی کرد ماهیت جریان‌ها و شخصیت‌های کشورهای مختلف را بشناسد، برای همین در یک شهر یا یک کشور توقف نداشت؛ در واقع نهضت او هم نهضت فکری بود و هم اجتماعی.

هند اخراج نمود و سید به سمت مصر حرکت کرد و از اینجا بود که پی برد که باید به مردم نزدیک شد. در مصر نیز حضور او برای استعمارگران خوشایند نبود برای همین به دولت قاهره فشار آوردند که او را از مصر بیرون کنند. بدین ترتیب سید پس از چهل روز اقامت به طرف ترکیه حرکت کرد (همان: ۴۳، ۴۵ و ۴۶) و در سال ۱۲۸۶ ه. ق وارد اسلامبول شد و مورد استقبال قرار گرفت (جمالی، ۱۳۸۵: ۴۰).

آثار و تالیفات سید جمال

۱. کتاب و مقالات جمالیه، مشتمل بر چندین مقاله علمی، فلسفی، اخلاقی و اجتماعی. این کتاب در تاریخ ۱۳۱۲ با ملحقاتی در مطبعه کلاله خاور تهران به همت میرزا ناصرالله خان جمالی چاپ و منتشر شد.
۲. کتاب شرح حال اکهوریان با شوکت شمال.
۳. رساله رد نیچریه در رد مادیون.
۴. تاریخ الافغان به زبان عربی.
۵. مجله ضیاء الخافقین.
۶. کتاب خاطرات سید، گردآورنده شیخ محمدعلی محزومی.
۷. کتاب الوصیته السیاسیته الاسلامیه.
۸. کتاب الحقائق، به قول مرحوم حاجی سید هادی روح القدس اسدآباد.

شرح حال سید جمال الدین اسدآبادی

سید جمال الدین اسدآبادی به سال ۱۲۵۴ ه. ق در ده اسدآباد، حوالی همدان پا به عرصه حیات گذارد. (مصباحی، ۱۳۷۵: ۱۱) اما ابراهیم صفایی در کتاب رهبران مشروطه، تولد سید جمال را در اسعدآباد کابل می‌داند و معتقد است که به تعصب گروهی از ایرانیان سید جمال به اسدآبادی معروف شده است (صفایی، ۱۳۶۲: ۱۱).

پدرش سید صفدر، اهل علم و مادرش سکینه بیگم از سادات حسینی آن زمان بودند. سید جمال در ده سالگی در قزوین به آموختن فقه و اصول پرداخت (مافی، ۱۳۴۲: ۲۷) و در عراق خدمت شیخ مرتضی انصاری در علوم تفسیر، حدیث، فقه اصول، کلام، منطق و حکمت الهی تبحر جست. به خاطر هوش و ذکاوت مقدمات عربی را در ده سال اول به خوبی تحصیل نمود (مدرسی، ۱۳۵۳: ۶۹) اندک زمانی گذشت که کیاست سید بر علمای نجف و کربلا و سامرا معلوم شد. سید در سال ۱۲۷۰ ه. ق عازم بمبئی شود. پس از آن به سال ۱۲۷۴ عازم مکه و در سال ۱۲۷۷ ه. ق برای زیارت امام رضاع) عازم مشهد شد و از آنجا به سمت کابل حرکت کرد. (همان: ۱۸، ۱۹ و ۲۰) سپس در سال ۱۲۸۰ ه. ق به سمت هند رفت اما دولت انگلیس از وجود او در هند احساس خطر کرد (مافی، ۱۳۴۲: ۴۱) و وی را از

سید جمال الدین در ملاقاتی که با شیخ هادی نجم‌آبادی داشت اعلام کرد که ایران نیازمند انقلاب است و باید زودتر این کار انجام بگیرد

از نظر سید جمال الدین مبارزه با استعمار فرهنگی جهت حفظ موجودیت سیاسی و هویت مستقل جامعه اسلامی ضروری می‌باشد

۹. انتشار ۱۸ شماره از روزنامه عروة الوثقی با همکاری شیخ محمد عبده در پاریس.

نقش سید جمال در مطبوعات و مشروطه ایران

جنگ‌های ایران و روس، توجه انگلیس را به حفاظت راه خشکی هندوستان و ماجراجویی‌های ناپلئون در مشرق زمین جلب کرد. اعزام محصل به اروپا، تأسیس مدارس به سبک جدید، اقتباس نظام لشگری فرنگ و تأسیس نمایندگی‌های ایران در خارج و ترجمه کتاب‌های اروپایی مردم کشور ما را از اوضاع سیاسی و اجتماعی نامطلوبی که داشتند آگاه ساخت. گرچه فقدان صنعت چاپ و نبود روزنامه نمی‌گذاشت این افکار پراکنده به طبقات غافل برسد (طباطبایی، ۱۳۳۵: ۱۵۰) تا آنکه میرزا صالح شیرازی، دانشجوی اعزامی ایران به لندن، چاپخانه را به ایران آورد و ایران را با صنعت «چاپ سربی» آشنا کرد. او در زمان محمدشاه روزنامه‌ای به چاپ رساند که به ترتیب در جراید هند و انگلیس نام «کاغذ اخبار» یا ترجمه ایران نیوز داشت. در زمان ناصرالدین‌شاه اداره امور به دست میرزا تقی‌خان فراهانی افتاد و روزنامه رسمی به نام «وقایع اتفاقیه» منتشر گردید. «روزنامه‌آختر» استانبول نیز قدری اطلاعات مردم را بالا برد و ترجمه مقالات عروة الوثقی نیز که درباره اتحاد هند و مسلمانان بود باعث شد که توجه خوانندگان به حقیقت امور واقعی جلب شد (همان: ۱۵۱) محمدحسن خان اعتمادالسلطنه نیز سعی کرد از تجربه سید در امور روزنامه‌نگاری استفاده کند. سید در ایران اصول شب‌نامه‌نویسی را به مریدان خود آموزش داد و نامه‌هایی که برای علما و سیاستمداران در باب قضایای ایران فرستاده می‌شد از عوامل مهم شکست ناصرالدین‌شاه و اتابک در قضیه تنباکو بود (همان: ۱۵۵) در واقع همکاری علمای دین با رجال سیاسی و هم‌چنین قدرت روحانیون در لغو قضیه تنباکو ناصرالدین‌شاه را به وحشت انداخت (محیط طباطبایی، ۱۳۳۵: ۱۰۵) زمانی که سید در ایران بود دو تن از علما، سید صادق طباطبایی و شیخ هادی نجم‌آبادی، با او ملاقات داشتند. تاریخ بیداری ایرانیان می‌نویسد که طباطبایی به سبب

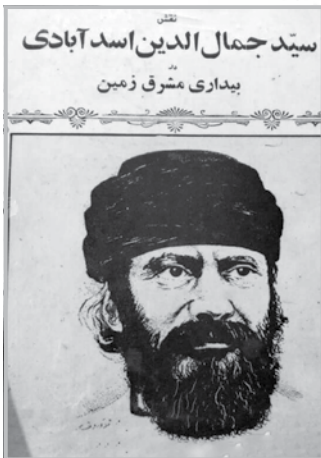
تماس‌هایی که با سید جمال داشت مظنون بود. کوشش‌های او برای توسعه این تماس‌ها موجب اخراج وی از ایران شد (الگار، ۱۳۵۶: ۲۸۰، ۲۷۹).

اعتقاد سید جمال این بود که زورگویی و خودکامگی باید از بین برود و عدالت جای آن را بگیرد، در حالی که برخی روشنفکران ایران اعتقاد داشتند که به تندی نمی‌توان اصلاحات را آغاز کرد (واثقی، ۱۳۳۵: ۹۲) سید جمال الدین در ملاقاتی که با شیخ هادی نجم‌آبادی داشت اعلام کرد که ایران نیازمند انقلاب است و باید زودتر این کار انجام بگیرد (مدرسی، ۱۳۵۳: ۹۶) سید در تهران مردم را علناً بر ضد شاه و امتیازات و خودسری‌های امین‌السلطان بر می‌انگیخت. گاهی شب‌نامه‌ها و اشعار اقتصادی در تهران انتشار می‌یافت که همه را به او نسبت می‌دادند. حتی حکم مرحوم میرزای شیرازی دایر به تحریم تنباکو را سید به وسیله سید علی‌اکبر فال‌اسیری که در بصره با او ملاقات کرده بود صادر نمود و کشور را به جنبش در آورد و قدرت ناصرالدین‌شاه را در هم شکست. در نتیجه سید علما را وارد گود سیاست خارجی و داخلی ایران کرد. علما از تحریم تنباکو به بعد تا آغاز مشروطه اتحاد کلمه داشتند تا بتوانند مشروطه را جایگزین استبداد نمایند (طباطبایی، ۱۳۳۵: ۱۰۱، ۹۳). سید جمال الدین در مجالس سخنرانی فساد استبداد داخلی را آشکارا مطرح و در محافل سزی دوستان خود را هم چنان به بیداری‌سازی مردم دعوت می‌کرد (ستوده، ۱۳۷۴: ۱۶۱).

اندیشه اتحاد اسلام

سید مردی آزادی‌خواه، دارای افکار و عقاید فلسفی، سیاسی، اجتماعی و ایجاد وحدت میان مسلمانان و تشکیل اتحادیه دولت‌های سلامی بود (همان: ۱۶۰) وی برای پیشرفت اتحاد اسلام بالغ بر پانصد مراسله و مکتوب به السنه مختلف فارسی، عربی و ترکی به رشته تحریر در آورد و به عتبات و سایر بلاد اسلامی ارسال داشت و در پذیرفتن اتحاد اسلام ابتدا سلطان عثمانی - سید عبدالحمید - استقبال نمود (مدرسی، ۱۳۵۳: ۲۵) سید در اروپا نیز با انتشار روزنامه عروة الوثقی نقش مهمی در شکوفایی آگاهی و اندیشه مسلمانان

سید جمال الدین از جمله رهبرانی بود که نهضت خود را بر پایه فکری و اجتماعی قرار داد. او مهم‌ترین مشکل جامعه اسلامی را استبداد داخلی و استعمار خارجی می‌دانست و برای مبارزه با این دو اتحاد اسلامی را تبلیغ می‌کرد

داشت. در واقع اندیشه اتحاد اسلام سید دفاع از استقلال ممالک اسلامی و آزادی همه مسلمانان بود (همان: ۹۹ و ۱۲۸). سید درد جامعه اسلامی را در استبداد حکام- نفوذ عقاید خرافی در اندیشه مسلمانان و دور افتادن آن‌ها از اسلام نخستین، جدایی و تفرقه میان مسلمانان به عنوان مذهبی و غیر مذهبی- و نفوذ استعمار غربی می‌دانست و برای رهایی از این دردها و مشکلات، همبستگی دین و سیاست و اتحاد اسلامی را در برابر غرب مطرح می‌کرد (مطهری، ۱۳۶۳: ۲۴، ۳۲).

سید جمال در مصر و لژ فراماسونری

سید جمال از راه ترعه سوئز به مصر که دومین لانه اشغالی استعمار بود قدم نهاد (واثقی، ۱۳۳۵: ۵۱) و در آنجا کتاب «شرح الطهار» را به دانشجویان در خانه خود تدریس می‌کرد و سخنرانی‌اش در دانشگاه الازهر برای دولت وقت مصر که حمایت از انگلیس می‌کرد گران تمام شد و در نهایت از آنجا به بهانه اینکه کشیش نصرانی مصر به وسیله سید اسلام را قبول کرد اخراج شد (همان: ۵۲).

تأسیس «حزب الوطنی» نیز از خدمات سید در مصر بود (همان: ۷۰ و ۷۸) **شیخ محمد عبده** اولین کسی بود که عضویت در این انجمن را پذیرفت. از جمله مواردی که در این انجمن مطرح کردند: ۱. ادای فرایض به جماعت و نوافل ۲. امر به معروف و نهی از منکر ۳. دعوت به اسلام ۴. احسان به فقراء ۵. صلح رحم ۶. عیادت مریض ۷. زیارت قادمین ۸. ارشاد

جاهل و تنبیه عامل ۹. دوری از لغو و بیهوده سخن گفتن ۱۰. اداره حقوق مالیه الهیه (خمس و زکات و ...) ۱۱. اینکه هر یک دفتری در جیب داشته باشند که هر کدام هر یک از مواد ذکر شده را که تقریباً ۱۷ بند بود به جای آورند. (جمالی، ۱۳۵۸: ۴۹) این انجمن قریب ده ماه طبق این برنامه کار کرد و در سال ۱۲۹۶ سید دستگیر و از مصر به هندوستان رفت (واثقی، ۱۳۳۵: ۸۲) مبارزه با استعمار فرهنگی نیز از جمله اقدامات سید بود. او پی برده بود که در دوران معاصر بسیاری از بدعت‌ها و انحرافات و اندیشه‌ها به‌ویژه آن‌هایی که در تجزیه و خودباختگی و بی‌هویتی جامعه اسلامی نقش مؤثری دارند بر مبنای استعمار فرهنگی و از طریق خودباختگی در برابر غرب و غربزدگی وارد می‌شود. بنابراین تقلید از اخلاق و رفتار و تمدن ملت‌های دیگر طبعاً در میان وحدت آن ملت روزنه کوچکی برای دخول دشمنان به میان آنان می‌شود.

پس نظر سید جمال الدین در مبارزه با استعمار فرهنگی جهت حفظ موجودیت سیاسی و هویت مستقل جامعه اسلامی ضروری می‌باشد (موثقی، ۱۳۷۰، ج ۱: ۳۱۴ و ۳۱۵).

سفر سید به اروپا و انتشار روزنامه عروة الوثقی

سید جمال از مصر به هندوستان رفت و به نوشتن رساله رد نیچریه، به زبان فارسی پرداخت. در سال ۱۲۹۹ هـ. ق حکومت هند به علت اوضاع بحرانی مصر او را از هند بیرون کرد. وی نیز از هند به آمریکا و از آنجا به لندن و سپس به پاریس رفت و **ویلفرید نویسنده** معروف انگلیسی او را در پاریس در منزل خود پذیرفت (محمود، ۱۳۶۷، ج ۵: ۹۰). سید به کمک شاگردش **محمد عبده** نخستین شماره عروة الوثقی را در تاریخ ۱۵ جمادی الاول سال ۱۳۰۱ ق در پاریس منتشر کرد که آخرین شماره آن در ۲۶ ذیحجه همان سال بود (عنایت، ۱۳۶۳: ۹۰). هدف از انتشار این روزنامه شورانیدن مسلمانان بر ضد استعمار غربی بود که در نتیجه بریتانیا این مجله را در مصر و هند ممنوع ساخت. از رویدادهای مهم اقامت سید در پاریس کنفرانس **ارنست رنان** فیلسوف و شرق شناس نامدار فرانسوی در دانشگاه سوربن فرانسه درباره اسلام و علم بود (مصباحی، ۱۳۷۵: ۱۱۰).

فرجام زندگی سید جمال الدین اسدآبادی

درباره مرگ سید جمال الدین اختلاف نظر وجود دارد. گروهی معتقدند مرگ او در اثر بیماری سرطان بوده و گروه دیگر می‌گویند سلطان عثمانی «عبدالحمید» او را مسموم و شهید کرد. گروه سوم اعتقاد دارند زمانی که وی به بیماری سرطان دچار شد در حین مداوا مسموم گردید. (واثقی، ۱۳۳۵: ۳۵۴) کتاب سیاستگران دوره قاجار نیز به سه روایت اشاره کرده است. ۱. سید برهان الدین بلخی از دوستان نزدیک سید بوده و حکایت می‌کند که یک روز قبل از وفات سید جمال، حال ایشان خوب بود. ۲. روایت دوم از نزدیکان سلطان عبدالحمید است. حکایت کردند چند ماه قبل از فوت سید سلطان امر کرده بود که از خانه بیرون نیاید، او هم به جایی نمی‌رفت. ۳. روایت سوم از یکی از مریدان سید موسوم به عبدالحسین همدانی است که از ایران به همراه سید به استانبول رفته تا روز آخر با او بود. همان روز آخر شب درد دندان گرفت و

جمیل پاشا - طبیب سلطان - دوائی به دندان سید زد که وی از در خانه بیرون نرفته بود که دهان و حلق او ورم کرد که در همان حال حالت خفگی به او دست داد و جان سپرد. (ساسانی، ۱۳۵۴، ج ۱: ۲۲۱ و ۲۲۲) با این تفصیل می‌توان گفت که سید به مرگ طبیعی نمرده است. وی که یک نهضت بزرگ اسلامی و اصلاحی را پی‌ریزی کرده بود، سرانجام در روز سه‌شنبه ۵ شوال ۱۳۱۴ دار فانی را وداع گفت (واتقی، ۱۳۳۵: ۳۶۱).

وی که یک نهضت بزرگ اسلامی و اصلاحی را پی‌ریزی کرده بود، سرانجام در روز سه‌شنبه ۵ شوال ۱۳۱۴ در ترکیه دارفانی را وداع گفت. ابتدا در استانبول دفن شد؛ اما به درخواست دولت وقت افغانستان، پیکر وی به این کشور انتقال داده شد و در دانشگاه کابل دفن گردید، و آنجا را دارالفنون نام نهادند.

نتیجه

سید جمال‌الدین از جمله رهبرانی بود که نهضت خود را بر پایه‌فکری و اجتماعی قرار داد. او مهم‌ترین مشکل جامعه اسلامی را استبداد داخلی و استعمار خارجی می‌دانست و برای مبارزه با این دو اتحاد اسلامی را تبلیغ می‌کرد. دولت انگلیس را نه تنها قدرت استعماری بلکه دشمن صلیبی مسلمانان می‌دانست. علاوه بر این بازگشت به اسلام نخستین و دور ریختن خرافات را تبلیغ می‌کرد. اعتقاد داشت که اسلام به‌عنوان یک مکتب و یک ایدئولوژی مسلمانان را نجات و رهایی می‌بخشد. وی توانست دامنه کوشش‌های خود را تقریباً در سراسر جهان اسلام توسعه دهد.

منابع

۱. الگار، حامد؛ نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت، ترجمه ابوالقاسم سری، انتشارات توسی، تهران: ۱۳۵۶.
۲. امین‌الدوله، میرزاعلی خان؛ خاطرات سیاسی امین‌الدوله به کوشش حافظ خانفرمایان، چاپخانه دانشگاه تهران: ۱۳۳۵.
۳. جمالی، سیروس؛ زندگی و مبارزات سیدجمال‌الدین اسدآبادی، مؤسسه مطبوعاتی عطایی، تهران: ۱۳۵۸.
۴. ساسانی، خان ملک؛ سیاستگران دوره قاجار، انتشارات بابک، تهران: ۱۳۵۴.
۵. ستوده، هدایت‌الله؛ تاریخ اندیشه‌های اجتماعی در اسلام، انتشارات آوای نور، تهران: ۱۳۷۴.
۶. صفایی، ابراهیم؛ رهبران مشروطه، انتشارات جاویدان، تهران: ۱۳۶۲.
۷. محیط طباطبایی، محمد؛ نقش سیدجمال‌الدین در بیداری مشرق‌زمین، به کوشش حافظ خانفرمایان، دانشگاه تهران: ۱۳۳۵.
۸. عنایت، حمید؛ سیری در اندیشه سیاسی عرب، امیرکبیر، تهران: ۱۳۶۳.
۹. مافی، محیط؛ مبارزات ضد استعماری سیدجمال‌الدین اسدآبادی، چاپ اول، آرش سابق، تهران: ۱۳۴۲.
۱۰. مصباحی، محمدجواد؛ سیدجمال‌الدین اسدآبادی بنیانگذار نهضت احیای تفکر دینی، فکر روز، تهران: ۱۳۷۵.
۱۱. مدرسی چهاردهی، مرتضی؛ سیدجمال و اندیشه‌های او، پرستو، تهران: ۱۳۵۳.
۱۲. محمود، محمود؛ تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس، جلد ۵، اقبال، تهران: ۱۳۶۷.
۱۳. موثقی، احمد؛ استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی عرب، جلد ۱، دفتر تبلیغات اسلامی قم، ۱۳۷۰.
۱۴. مطهری، مرتضی؛ نهضت‌های اسلامی در صد سال اخیر، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۳.
۱۵. جمالی اسدآبادی، ابوالحسن؛ نامه‌های تاریخی و سیاسی سید جمال‌الدین اسدآبادی و گفتاری چند از محققان دانشمند. سازمان کتاب‌های پرستو، تهران: ۱۳۴۹.
۱۶. واتقی، صدر؛ سیدجمال‌الدین اسدآبادی پایه‌گذار نهضت‌های اسلامی، انتشارات پیام، تهران: ۱۳۳۵.